

PRZEMIANY STRUKTURY FUNKCJONALNO-PRZESTRZENNEJ POMORZA W UJĘCIU WIELOFUNKCYJNEGO I ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU

Gabriela Czapiewska

Akademia Pomorska w Słupsku

Streszczenie. Zmiany społeczno-ekonomiczne zachodzące na pomorskich wsiach znajdują odzwierciedlenie także w zmianach struktury funkcjonalno-przestrzennej krajobrazu. Podstawowym warunkiem rozwoju badanych obszarów wiejskich jest wzrost ich różnorodności, przede wszystkim poprzez wzbogacanie struktury funkcji społeczno-gospodarczych. Rolnictwo i leśnictwo odgrywa istotną rolę w życiu społeczności wiejskich Pomorza i stanowi podstawę zarządzania zasobami naturalnymi oraz zagospodarowania krajobrazu wiejskiego. W artykule zaprezentowano przemiany struktury krajobrazu wiejskiego w ujęciu wielofunkcyjnego oraz zrównoważonego rozwoju wsi. Jego zasadniczym celem jest poprawa sytuacji bytowej mieszkańców poprzez rozwijanie wielokierunkowych form aktywności społecznej, gospodarczej (głównie pozarolniczej), a także kulturowej.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, krajobraz wiejski, rozwój wielofunkcyjny, rozwój zrównoważony

WSTĘP

Krajobraz wiejski jest przedmiotem zainteresowania wielu dyscyplin naukowych badających jego materialną strukturę, funkcjonowanie, a także warstwę niematerialną. Mieszkańcy rozmaicie oceniają swoje otoczenie, przyjmując postawy od całkowitej negacji poprzez obojętność, a kończąc na zauroczeniu. Walory estetyczne krajobrazu są istotnym składnikiem odczuwanej w każdej chwili „jakości życia” oraz czynnikiem odgrywającym ważną rolę w procesie kształtowania wielu istotnych cech duchowych jednostki ludzkiej [Wojciechowski 1986].

Krajobraz ruralny jest efektem działania czynników fizjograficznych, społecznych, kulturowych, ekonomicznych i technologicznych. W znaczący sposób może sprzyjać

działalności gospodarczej, wpływać na kształtowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego, przyczyniać się do zwiększenia dobrobytu, wreszcie konsolidować społeczności lokalne oraz regionalne. Postępujące procesy osadnicze, zagospodarowanie terenów wiejskich i wprowadzanie funkcji pozarolniczych powodują istotne przemiany w krajobrazie wiejskim, zwłaszcza jego antropogenizację.

Zmiany społeczno-ekonomiczne zachodzące na pomorskich wsiach mają odzwierciedlenie także w zmianach struktury funkcjonalno-przestrzennej krajobrazu. Zasadniczy cel pracy sformułowano w jej tytule. W artykule zaprezentowano przemiany struktury krajobrazu wiejskiego w ujęciu wielofunkcyjnego oraz zrównoważonego rozwoju wsi, który wpływa na poprawę sytuacji bytowej mieszkańców poprzez rozwijanie wielokierunkowych form aktywności społecznej, gospodarczej (głównie pozarolniczej), a także kulturowej.

Na rozwój obszarów wiejskich w ostatnich latach, zarówno na Pomorzu, jak i w całym kraju, istotny wpływ wywiera odnowa wsi. Elementem jej jest kształtowanie harmonijnego krajobrazu, możliwe nie tylko za pomocą programów i strategii, ale także z udziałem elit lokalnych i liderów realizujących własne projekty. W wyniku ich działań do życia wracają stare zabytkowe budowle, adaptowane do nowych celów domy mieszkalne, pracownie, warsztaty. Odtwarzane jest centralne miejsce spotkań (plac, wiejski rynek), powstają ławki, plansze informacyjne, kawiarenki, rzeźby lub pomniki, czasami elementy ważne dla tradycji danej miejscowości, związane z historią miejsca, krajobrazem. Zauważyć można, iż lokalne potrawy, ekologiczne gospodarstwa, zwyczaje, festiwale itd. określają specyficzny charakter danej miejscowości, przyciągają gości, czynią wieś żywą, aktywną, a jej mieszkańcom przysparzają dodatkowych źródeł zarobkowania [Biernat i Kałamucka 2011]. Bogactwo i różnorodność dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego stanowi oparcie dla rozwoju turystyki.

ZMIANY FUNKCJONALNO-PRZESTRZENNE OBSZARU BADAWCZEGO

Powierzchnia województwa pomorskiego wynosi 18 310,34 km², z tego 93,9% zajmują obszary wiejskie. Wieś pomorską zamieszkuje 33,6% ogółu ludności w województwie. Koncentruje się ona przede wszystkim na terenach, na których występują korzystne warunki przyrodnicze do produkcji rolniczej.

Krajobraz wiejski badanego obszaru podlega głębokim przemianom, takim jak zanik zróżnicowania regionalnego i lokalnego, rosnąca homogeniczność struktur przestrzennych, zerwanie ciągłości kulturowej oraz zachwianie stabilności ekologicznej.

Zagospodarowanie przestrzeni wiejskiej zazwyczaj narasta ewolucyjnie w ciągu długotrwałych procesów rozwoju miast i wsi, zaś przemiany w sieci osadniczej następują powoli. Istotnym elementem spowalniającym te zmiany są wykształcone w ciągu długiego czasu urządzenia infrastrukturalne i stałe elementy zabudowy (np. szlaki transportowe, substancja mieszkaniowa), jak również powoli zmieniające się tendencje, ciężenia i przestrzenne związki kulturowe [Rydz 2010].

Transformacja systemowa w Polsce, a więc fundamentalna zmiana ładu politycznego, gospodarczego i społecznego, była tym historycznym procesem, który wyznaczył ramy dla przemian zachodzących w całej gospodarce i społeczeństwie w okresie ubiegłych 20 lat,

w tym także w rolnictwie i na obszarach wiejskich [Heffner 2007]. Stopień zmian w funkcjonowaniu osiedli wiejskich jest uzależniony od wielu czynników i narasta w miarę postępu urbanizacji wsi [Maik 2009]. Okres gospodarki rynkowej przyniósł również znaczące zmiany w zakresie wyposażenia wsi w infrastrukturę techniczną. Upodmiotowiono samorządy lokalne i gwałtownie wzrosło tempo rozbudowy urządzeń infrastrukturalnych. Rozbudowa i poprawa jakości sieci infrastrukturalnych stała się jednym z naczelných zadań lokalnych władz samorządowych. Wzrastała przede wszystkim długość sieci wodociągowej i kanalizacyjnej oraz przybywało lokalnych oczyszczalni ścieków.

System osadniczy województwa pomorskiego pod względem ogólnych cech strukturalnych, wielkości i rozmieszczenia miejscowości wykazuje stabilność. Dodać należy, iż istniejąca na badanym terenie sieć osadnicza jest wynikiem wielowiekowego kształtowania się osadnictwa u ujścia Wisły. Istotnym uwarunkowaniem przyrodniczym są cechy geomorfologiczne tego obszaru, ukształtowane głównie w procesach lodowcowych, tworzące zróżnicowane warunki rozwoju osadnictwa i kształtujące predyspozycje rozwoju rolnictwa jako istotnej w przeszłości gałęzi gospodarki Pomorza. Mozaika warunków topograficznych i glebowych, od mało urodzajnych i trudnych do użytkowania rolniczego obszarów pojeziernych, poprzez żyzne doliny rzeczne i równiny rejonu Słupska oraz Kociewia, po Żuławy, wpłynęła na różne historyczne typy gospodarki rolnej opartej na rozdrobnionych gospodarstwach indywidualnych (obszary morenowe) lub wielkiej własności ziemskiej (okolice Słupska, Żuławy Wiślane).

Charakterystyczną cechą dotychczasowego rozwoju krajobrazu wiejskiego badanego obszaru jest uzależnienie struktur zagospodarowania przestrzennego od warunków przyrodniczych. Wpłynęło ono na ukształtowanie się w długim procesie rozwoju powiązanych elementów struktury przestrzennej i funkcjonalnej województwa. Struktura ta wykazuje znaczną trwałość i będzie wywierała zasadniczy wpływ na możliwości przyszłego rozwoju pomorskich wsi. Najistotniejsze cechy struktury funkcjonalno-przestrzennej to węzłowy i pasmowo-węzłowy układ sieci osadniczej oraz zróżnicowany pod względem funkcji układ strefowy – od dominacji rolnictwa po splot funkcji rolniczo-leśnych, rekreacyjnych oraz funkcji ekologicznych. Strefa nadmorska obejmuje przede wszystkim miejscowości i osiedla rekreacyjne. Funkcje rolne i rolno-leśne dominują w strefie pobraża (od Pucka do Ustki) oraz strefie zaborsko-krajeńskiej. Strefa pojezierna związana jest z zespołami jezior i kompleksów leśnych o charakterze rolno-leśnym, leśnym i rekreacyjnym. Z kolei kompleksy rolnicze o wysokich wartościach dla produkcji rolnej cechują strefę Żuławska i Doliny Wisły. Wysoki stopień zainwestowania rekreacyjnego i intensywności użytkowania przestrzeni wiejskiej wyróżnia głównie Mierzeję Helską, Mierzeję Wiślaną oraz tereny Pojezierza Kaszubskiego. Ponadto dość wyraźnie zaznacza się wzrost liczby inwestycji w strefach położonych blisko aglomeracji (cele mieszkaniowe i rekreacyjne – pobyt weekendowy, świąteczny, urlopowy). Przynależność gruntu do określonej grupy użytków jest z reguły wyznacznikiem pełnionej na jego terenie funkcji.

W powiatach położonych w północno-zachodniej części województwa (słupski i lęborski), gdzie występują dobre warunki do upraw rolnych, w przeszłości lokowano wielkie majątki ziemskie, po których pozostały liczne założenia pałacowo- i dworsko-parkowe. Z kolei na Żuławach Wiślanych, gdzie ówczesnie dominowało osadnictwo oparte na rolnictwie, ukształtował się unikatowy w tej części Europy krajobraz kulturowy z charakterystycznym systemem hydrotechnicznym, wiatrakami i domami podcieniowymi.

Na zasoby krajobrazowe województwa pomorskiego składają się cechy środowiska przyrodniczego i kulturowego, które kształtują makroprzestrzenne wartości wizualno-estetyczne regionu.

STRUKTURA WARUNKÓW GOSPODAROWANIA W KRAJOBRAZIE WIEJSKIM WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO

Tereny rolnicze stanowią zasadniczy komponent krajobrazu wiejskiego. Z punktu widzenia ekologii jest to zespół przestrzennie i funkcjonalnie powiązanych ekosystemów użytków rolnych. Z fizjograficznego punktu widzenia – zespół elementów przyrodniczych (gleby, relief, wody itp.). W ujęciu funkcjonalnym tereny te stanowią strefę określonej działalności ludzkiej nastawioną na uzyskiwanie określonych efektów gospodarczych (produkcja roślinna i zwierzęca). Tereny rolnicze są również szczególną formą wypełnienia przestrzeni wyrażającą się proporcjami i rozmieszczeniem pól, sieci dróg, zadrzewień, zabudowy itp. Można je rozpatrywać z punktu widzenia cech przyrodniczych, społeczno-własnościowych, organizacyjno-przestrzennych i produkcyjnych [Koreleski 2009].

Rolnictwo i leśnictwo odgrywa istotną rolę w życiu badanych społeczności wiejskich i stanowi podstawę zarządzania zasobami naturalnymi oraz zagospodarowania krajobrazu wiejskiego województwa pomorskiego. Jedną z przewodnich cech struktury krajobrazu badanego obszaru jest rodzaj użytkowania ziemi. W okresie powojennym sposób zagospodarowania terenu zmienił się na obszarze województwa pomorskiego bardzo wyraźnie. Zaznaczył się przede wszystkim znaczny spadek udziału gruntów ornych na rzecz przyrostu powierzchni leśnych oraz pastwisk. Rolnicze użytkowanie terenu dominuje w rejonach występowania najlepszych gleb – gminy żuławskie i części Powiśla (około 70–90% powierzchni gminy). Rolniczy charakter ma także większość Pojezierza Kaszubskiego (szczególnie powiat kartuski), w którym pomimo słabych gleb funkcja rolna tradycyjnie utrzymywana jest w rozdrobnionych gospodarstwach rodzinnych. Inny sposób użytkowania cechuje obszary środkowo-zachodniej części regionu, gdyż występują tam znaczne ograniczenia dla rolnictwa (Równina Charzykowska, Bory Tucholskie). Dominacja bardzo słabych gleb oraz urozmaicona rzeźba terenu zadecydowały o leśnym sposobie wykorzystania tych gruntów. W gminach Borów Tucholskich odsetek użytków rolnych wynosi niewiele ponad 20%. W strukturze użytkowania gruntów w województwie pomorskim przeważają grunty orne (52,5%), głównie w północnej, centralnej i wschodniej części województwa oraz na Pojezierzu Krajeńskim.

Na sposób użytkowania omawianego obszaru oraz zachodzące w nim zmiany wpływają przede wszystkim cechy środowiska przyrodniczego oraz oddziaływanie antropogeniczne wynikające z realizacji potrzeb społecznych, ekonomicznych, kulturowych i politycznych. Przeobrażenia w sposobie użytkowania gruntów zachodzą także na skutek, z jednej strony dynamizującej te zmiany tendencji do urbanizacji i związanego z nią rozwoju niezbędnej infrastruktury, z drugiej zaś – hamujących działań ochronnych wynikających z polityki ekologicznej i przestrzennej państwa (ochrona gruntów rolnych i leśnych, ustanawianie oraz ochrona obszarów cennych przyrodniczo, zalesianie gruntów nieprzydatnych rolniczo, rekultywacja gruntów zdegradowanych itp.).

W ostatnich latach obserwuje się na badanym terenie ponowną zmianę tendencji użytkowania gruntów, związaną z wdrażaniem programów rolnośrodowiskowych Unii Europejskiej i dopłatami dla rolników w zamian za utrzymanie możliwie najwyższego stopnia różnorodności biologicznej na badanych terenach. Proces naturalnej wtórnej sukcesji roślinnej na grunty porolne został lokalnie wyraźnie zahamowany. W wielu miejscach obserwuje się także ponowne włączenie do użytkowania (głównie koszenie i wykorzystanie gruntu jako łąki kośnej lub pastwiska) terenów, które w ostatnich latach stanowiły nieużytki podlegające samozarastaniu. W analizie zmian zachodzących w użytkowaniu gruntów wykazano spadek ilości nieużytków, a tym samym wzrost powierzchni terenów zabudowanych i zurbanizowanych, a także powierzchni użytków ekologicznych. Z danych Głównego Urzędu Statystycznego wynika, iż w latach 2000–2011 powierzchnia użytków ekologicznych na terenie województwa pomorskiego wzrosła z 2464,9 ha do 27 331,4 ha.

Lasy województwa pomorskiego zajmowały w roku 2010 łącznie nieco ponad 662,7 tys. ha (36% powierzchni). Najbardziej zwarte kompleksy leśne występują w części zachodniej i środkowej. Największą lesistością (ponad 45% powierzchni) charakteryzują się powiaty: bytowski, chojnicki, kościerski, lęborski, człuchowski. Zgodnie z Krajowym Programem Zwiększania Lesistości (KPZL), powiększanie zasobów leśnych poprzez zalesianie gruntów nieprzydatnych rolniczo stanowi jedną z zasad gospodarki leśnej. W Pomorskiem notuje się systematyczny wzrost powierzchni lasów. Prawie 1/3 powierzchni województwa (z wyłączeniem obszarów NATURA 2000) stanowią przyrodnicze obszary chronione, spośród których powierzchniowo dominują obszary chronionego krajobrazu.

Obszary wiejskie Pomorza zmieniają swój charakter. Z rolniczej przestrzeni produkcyjnej stają się wielofunkcyjną przestrzenią konsumpcji, w której coraz większego znaczenia nabiera rekreacja, mieszkalnictwo i pozaprodukcyjne wykorzystanie zasobów przyrody.

KRAJOBRAZ WIEJSKI WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO W KONTEKŚCIE WIELOFUNKCYJNEGO ROZWOJU

Obszary wiejskie w województwie pomorskim, podobnie jak w skali całego kraju, charakteryzują się dużym zróżnicowaniem układów przestrzennych i funkcjonalnych, a ich stan ma istotne znaczenie dla warunków życia mieszkańców i możliwości gospodarowania, a także kierunków i tempa rozwoju. Generalnie jednak przeważają obszary o stosunkowo umiarkowanym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, ograniczonych możliwościach poprawy i trudniejszych uwarunkowaniach wzrostu gospodarczego, wymagające podniesienia poziomu i jakości życia. Jest to wynikiem odmiennych ścieżek rozwoju historycznego w skali lokalnej, regionalnej i krajowej, ewolucyjnie zmieniających funkcje osiedli wiejskich, ich wewnętrzne struktury społeczno-gospodarcze oraz układy przestrzenne [Rydz 2009]. Zauważalne jest to zwłaszcza na terenach o dużym niegdyś udziale własności uspołecznionej w rolnictwie (powyżej 70% m.in. w gminach: Wicko, Damnica, Dębica Kaszubska, Kępice, Trzebielino).

Krajobraz wiejski jest dominującym powierzchniowo pierwszym typem krajobrazu kulturowego Europy, ukształtowanym w wyniku rozwoju rolnictwa (od około 8 tys. lat temu) i trwającym kilka tysięcy lat, aż do czasów urbanizacji i uprzemysłowienia [Wojtanowicz 2002]. Pod wpływem wspomnianych procesów na obszarach wiejskich następowały przemiany strukturalne w zakresie użytkowania ziemi, źródeł utrzymania oraz zatrudnienia ludności itp. Znaczący wpływ na krajobraz wiejski badanego obszaru wywarły przemiany społeczno-ekonomiczne, które dokonały się w Polsce na przełomie lat 90., XX w. Szczególne znaczenie miały w rozwoju wielofunkcyjnym wsi. Pewną barierą, mającą na celu różnicowanie funkcji gospodarczych na obszarach wiejskich Pomorza, był m.in. niski poziom wykształcenia, zły stan infrastruktury, brak kapitału. Problemy te dotyczyły zwłaszcza gmin typowo rolniczych oddalonych od większych ośrodków miejskich – tzw. peryferyjnych.

Dzisiejsza wieś pomorska w coraz większym stopniu zmienia swój obraz. Coraz więcej mieszkańców pracuje poza rolnictwem, z drugiej strony wiele ludzi wyprowadza się na wieś, wybierając ją jako miejsce zamieszkania. W ostatnich latach rolnicy szukają nowych sposobów rozwoju swoich gospodarstw, głównie z funduszy europejskich. Wielu mieszkańców wsi poszukuje dodatkowych źródeł dochodu również poza rolnictwem, szukając różnych sposobów, aby wieś pozostała lub na nowo stała się dla nich dobrym miejscem do życia. Na badanym terenie służą temu m.in. realizowane liczne projekty w ramach Pomorskiego Programu Odnowy Wsi. Najczęściej realizowanymi przedsięwzięciami, zwłaszcza na obszarach peryferyjnych, były działania w zakresie infrastruktury społecznej. Liczne inwestycje realizowano w miejscowościach popegeerowskich, gdyż na badanym terenie stanowiły one znaczną część obszarów zmarginalizowanych.

Doświadczenia pomorskie, jak również podjęte z początkiem obecnej dekady inne przedsięwzięcia z zakresu odnowy wsi na mniejszą skalę, przyniosły wiele cennych wskazówek oraz pozytywnej mobilizacji społeczności wiejskich, objętych odnową wsi. W licznych przypadkach okazała się ona znakomitym antidotum na marazm i patologie społeczne, przyczyniając się do uruchomienia, powolnych z początku, procesów rozwojowych na obszarach, które przez dziesięciolecia znajdowały się poza głównymi nurtami i obszarami rozwoju.

Dokonujące się w ostatnim czasie przemiany w rolnictwie spowodowały, że mieszkańcy wsi zaczęli szukać nowych źródeł dochodu poza działalnością rolniczą. Alternatywą, z której chętnie korzystali, była turystyka wiejska i agroturystyka. Dowodzi tego stale rosnąca liczba gospodarstw agroturystycznych, które na skutek stale zmieniających się potrzeb konsumentów zaczęły wzbogacać swoje oferty. Doskonałym źródłem inspiracji do tworzenia wyjątkowych propozycji dla turystów jest kultura kaszubska, która w obrębie województwa pomorskiego jest zróżnicowana. Największy potencjał turystyczno-rekreacyjny środowiska przyrodniczego i kulturowego występuje w gminach nadmorskich oraz w centralnej części Pojezierza Kaszubskiego i zachodniej części Borów Tucholskich. Na obszarach wiejskich systematycznie wzrasta liczba gospodarstw agroturystycznych. Z szacunków Pomorskiego Ośrodka Doradztwa Rolniczego wynika, iż na koniec 2010 r. działalność prowadziły 1804 obiekty turystyki wiejskiej, w tym agroturystyczne. Dodać można, iż nie wszystkie wpisane są do ewidencji obiektów w gminie. Na obszarze województwa pomorskiego funkcjonuje obecnie osiemnaście stowarzyszeń

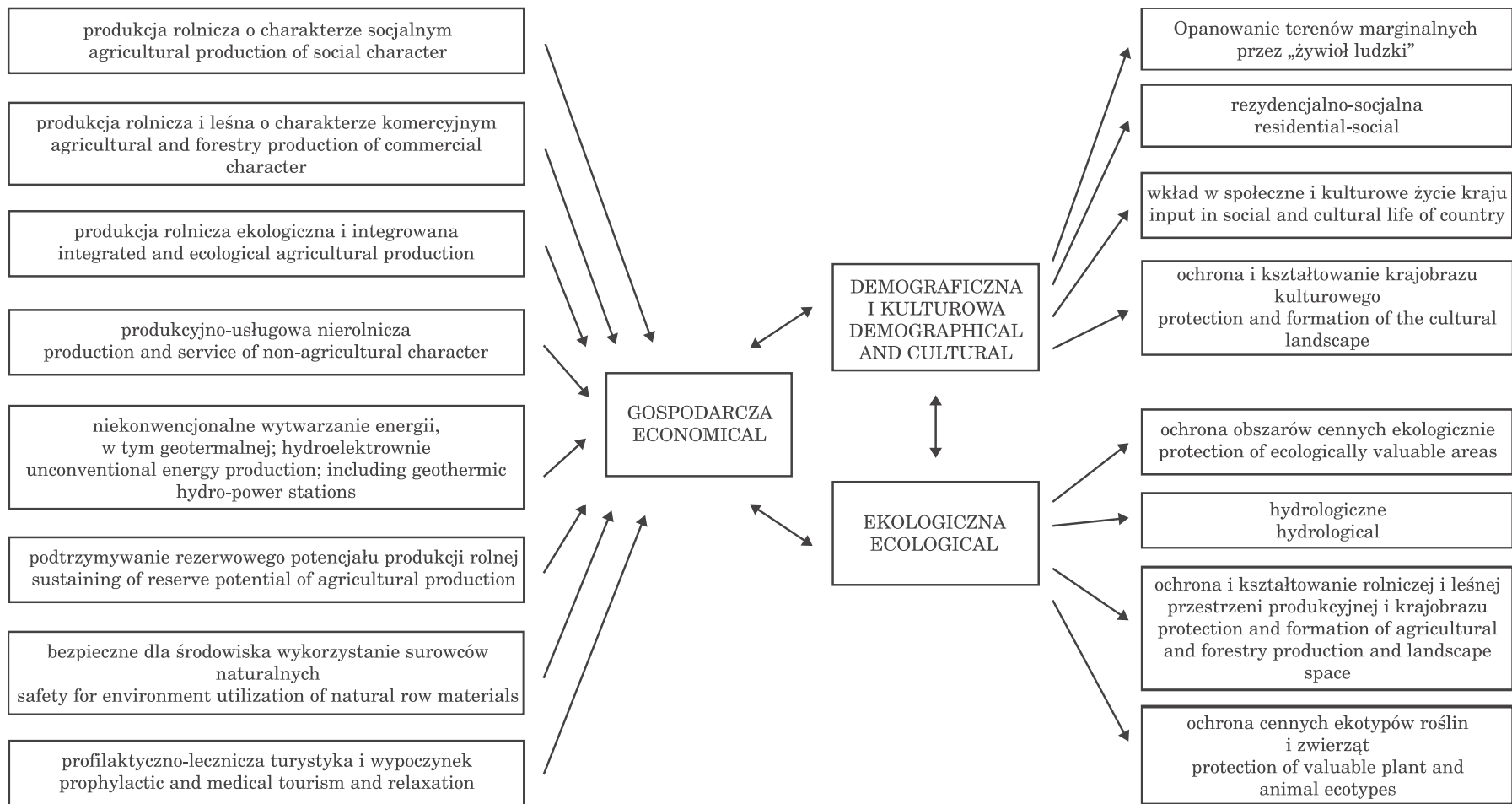
skupiających gospodarstwa agroturystyczne, nadających certyfikaty i prowadzących wspólną promocję. Z ogólnej liczby gospodarstw do tych stowarzyszeń należy jednak zaledwie połowa. Największa liczba gospodarstw agroturystycznych zlokalizowana jest w powiatach: puckim, kartuskim, kościerskim, bytowskim, słupskim, wejherowskim, chojnickim i nowodworskim.

Na zmianę współczesnej przestrzeni wiejskiej, szczególnie w gminach nadmorskich, wpływa rozwój budownictwa związanego z obsługą ruchu turystycznego, co powoduje przekształcenia strukturalno-przestrzenne osiedli wiejskich. Turystyka wiejska na atrakcyjnych obszarach, pod względem środowiska fizyczno-geograficznego, w coraz większym stopniu staje się wiodącym elementem wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Koncentracja różnych form działalności turystycznej widoczna jest szczególnie w strefie nadmorskiej i na obszarach położonych w stosunkowo niewielkiej odległości od jezior.

Z makroekonomicznego punktu widzenia na badanym terenie bardzo ważna jest produkcja rolno-leśna o charakterze komercyjnym, a także lokalnie mająca coraz większe znaczenie, szczególnie na terenach o dużym rozdrobnieniu gospodarstw i nasilonym bezrobociu, produkcja rolna w gospodarstwach o charakterze nietowarowym, socjalnym. Ludność wiejska, która zdobyła wykształcenie i wykonuje prace w zawodach pozarolniczych, pozostaje nadal na wsi i w gospodarstwie stanowi często rezerwową potencjał siły roboczej dla produkcji rolnej.

Kształtowanie się na wsi zawodów pozarolniczych funkcjonujących w oderwaniu od gospodarstwa lub luźno z nim związanych stanowi początki wsi wielofunkcyjnej. Współcześnie wielofunkcyjność wsi sprowadza się do trzech odrębnych obszarów (sfer) aktywności: gospodarczej, ekologicznej i demograficzno-kulturowej (rys. 1). Ogromnie ważna jest sfera aktywności demograficzno-kulturowej obszarów wiejskich. Wieś podtrzymuje i zatrzymuje kapitał ludzki także na terenach odległych, peryferyjnych, trudnych gospodarczo, tworząc podstawowe warunki do rozwoju wielofunkcyjnego. Coraz bardziej powszechne i cenione są funkcje rezydencjalno-socjalne obszarów wiejskich, zwłaszcza atrakcyjnych przyrodniczo. Zwrot ku wsi i przyrodzie wynika zarówno z uciążliwości życia w mieście, jak i sentymentów związanych z miejscem urodzenia lub ulubionym regionem kraju [Otoliński i Wielicki 2003].

Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich przyczynił się nie tylko do bardziej wszechstronnego ich rozwoju społeczno-gospodarczego, ale również do degradacji środowiska naturalnego. W wyniku integracji europejskiej pojawiły się jednocześnie nowe skuteczne środki i narzędzia, które mogą pomóc w poprawie stanu krajobrazu i architektury wsi, wzorowane na doświadczeniach innych krajów europejskich [Raszeja 2005]. W koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich wieś nie jest postrzegana jedynie przez pryzmat rolnictwa. W „Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013” wskazano na potrzebę zachowania cennych krajobrazów rolniczych o wysokiej różnorodności biologicznej i bogatych zasobach kulturowych. Poprawa jakości życia ludności wiejskiej Pomorza jest jednym z celów programu, który związany jest z wysoką jakością krajobrazu. Wykorzystanie kierunkowego wsparcia wielu fundacji i funduszy w formie dofinansowania, kredytów i pożyczek z dopłatami agencji rolnych, a przede wszystkim najbardziej liczących się obecnie zagranicznych środków pomocowych, stwarza szansę

Rys. 1. Główne sfery aktywności obszarów wiejskich

Fig 1. The main zone of rural area activity

Źródło: Opracowanie na podstawie E. Otolińskiego, 2000. Rozważania nad problemami wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w Małopolsce, Zeszyty Naukowe AR, Kraków, 377

Source: Calculations based on E. Otoliński, 2000. Reflections on the problems of multifunctional rural development in Galicia, Scientific Papers AU, Kraków, 377

finansowania wielostronnego rozwoju badanego terenu oraz perspektywicznego przekształcania się w wieś wielozawodową i wielofunkcyjną, stanowiąc podstawy trwałego sukcesu gospodarczego i społecznego.

Wielofunkcyjność obszarów wiejskich Pomorza sprowadza się do praktycznego sposobu działania, przez właściwe, wielokierunkowe i racjonalne wykorzystanie posiadanego potencjału w oparciu o istniejące warunki zewnętrzne, które mogą mieć zarówno charakter pozytywny (stymulujący rozwój), jak i wpływać negatywnie na tempo i kierunki możliwości rozwojowych. Rozwój przedsiębiorczości pozarolniczej, będącej alternatywnym źródłem dochodu, determinowany strukturą gospodarki, stanem infrastruktury, sytuacją demograficzną, sprawnością instytucji czy postawami społecznymi, daje rolnictwu szansę na modernizację przez aktywne formy gospodarowania i zaspokajania potrzeb ludności [Wierziński 2000]. Znaczące korzyści płyną z efektów wielofunkcyjnego rozwoju w programie odnowy wsi, rozumianym jako wzajemna, aktywna współpraca podmiotów gospodarczych oraz instytucji w celu zwalczania niekorzystnych zjawisk związanych z dynamicznym uprzemysłowieniem oraz niszczeniem tradycyjnego modelu życia. Korzyści te można rozpatrywać w trzech sferach [Zarębski 2001]:

- gospodarczej – polegają one na pozyskiwaniu terenów pod budownictwo mieszkaniowe, infrastrukturę techniczną i społeczną, usługi i produkcję. Umożliwiają rozwój dodatkowych źródeł zarobkowania. Waloryzują zasoby mieszkaniowe poprzez zwiększenie atrakcyjności zamieszkiwania na wsi oraz środowisko kulturowe i przyrodnicze. Wywołują wzrost efektywności gospodarowania poprzez samoorganizację producentów i usługodawców, a także usprawniają układy komunikacyjne;
- społecznej – następuje rozwój organizacji społecznych oraz wzrost standardu życia poprzez zaspokajanie indywidualnych i zbiorowych oraz kulturalnych potrzeb mieszkańców. Powstają nowe możliwości edukacyjne, nowe możliwości w sferze opieki społecznej, a także następuje wzrost bezpieczeństwa i porządku publicznego;
- politycznej – powodują integrację społeczności lokalnej poprzez wzrost jej podmiotowości. Urzeczywistniają zdecentralizowany model gminy i jej współdziałanie ze społecznością lokalną oraz stabilizują lokalny układ polityczny.

Wielosektorowe podejście do problematyki rozwoju, obejmujące nie tylko rolnictwo, lecz również sposoby promowania innych sektorów gospodarki, ma służyć aktywizowaniu ludności wiejskiej, tak aby angażowała się w realizację konkretnych projektów rozwojowych. Wśród nich w szczególności wymienić należy dywersyfikację kierunków działalności gospodarstw rolnych, promocję produktów lokalnych, wspieranie rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw wiejskich, promocję agroturystyki, szkolenie pracowników firm prowadzących swą działalność na wsi, rozwijanie infrastruktury wiejskiej oraz ochronę zasobów naturalnych środowiska wiejskiego. Odejście od funkcjonalnej jednorodności polega z reguły na umiejętnym wkomponowywaniu w przestrzeń wiejską nowych funkcji pozarolniczych [Kłodziński 1996].

ROZWÓJ ZRÓWNOWAŻONY W KSZTAŁTOWANIU KRAJOBRAZU WIEJSKIEGO

Rozwój terenów wiejskich jest zdeterminowany przez środowisko przyrodnicze, uwarunkowany elementami demograficznymi, a przede wszystkim liczbą i rozmieszczeniem ludności, strukturą osadniczą, aktywnością zawodową oraz wykształceniem. Na części obszarów, na których produkcja rolnicza ulega intensyfikacji, narastają niekorzystne dla środowiska zjawiska (zubożenie różnorodności krajobrazowej i biologicznej, skażenie wód, degradacja gleb). Urządzanie obszarów wiejskich i gospodarowanie w rolniczej przestrzeni produkcyjnej musi być podporządkowane zasadom rozwoju zrównoważonego. Oznacza to, że badane obszary wiejskie powinny wypełniać trzy podstawowe cele: produkcyjno-ekonomiczny, ekologiczny i społeczny. Jednocześnie w odniesieniu do rozwoju obszarów wiejskich pojęcie rozwoju zrównoważonego wiąże się z koncepcją wielofunkcyjności, kształtowaniem warunków do różnorodnej działalności ekonomicznej prowadzonej z poszanowaniem aspektów środowiskowych, rozwojem funkcji społecznych i kulturowych oraz dbałością o zapewnienie mieszkańcom dobrych warunków życia. Niezbędne są równocześnie działania podejmowane w kilku kierunkach: wielofunkcyjności wsi i rolnictwa, ochrony środowiska obszarów wiejskich oraz poprawy zarówno warunków życia ludności wiejskiej, jak i funkcji gospodarczych i społecznych wsi. Na innych obszarach mogą pogłębiać się zjawiska marginalizacji gospodarki rolnej [Mosiej 2006].

Tereny wiejskie charakteryzują się określonym potencjałem krajobrazowym, środowiskowym i rekreacyjnym, a także specyficznymi wartościami kulturowymi ograniczonymi lub nieistniejącymi na obszarach zurbanizowanych i przemysłowych. W obecnych warunkach społecznych i gospodarczych obszary wiejskie Pomorza są coraz częściej miejscem zamieszkania ludności nierolniczej, produkcji odnawialnych źródeł energii, aktywności produkcyjnej coraz większej liczby ludności, a także wykorzystania i deponowania odpadów przemysłowych i komunalnych. Kreowanie krajobrazu zgodnie z paradygmatem rozwoju zrównoważonego zmierza do coraz lepszego harmonizowania warunków życia i pracy człowieka ze środowiskiem przyrodniczym.

Rozwój zrównoważony i ład struktur przestrzennych, zgodny z oczekiwaniami polityki europejskiej, wymaga w sferze przyrodniczej uwzględnienia roli województwa pomorskiego w zachowaniu walorów i ciągłości przestrzennej struktur naturalnych oraz tworzeniu warunków do zachowania oraz uzyskania wysokiej jakości parametrów środowiska, w tym także dla Morza Bałtyckiego.

Za istotne cele rolnictwa zrównoważonego uważa się: możliwość uzyskania odpowiedniego dochodu, zapewniającego rolnikowi godny standard życia w społeczności wiejskiej, powszechne stosowanie przez rolników takich metod produkcji, aby nie zagrażały zdrowiu ludzi i zwierząt oraz nie zagrażały środowisku i ochronie różnorodności biologicznej, a także stopniowe zastępowanie zasobów nieodnawialnych przez zasoby odnawialne oraz zaspokajanie potrzeb związanych z zapotrzebowaniem na żywność, rekreację, ochronę krajobrazu, wartości kulturowe i dziedzictwa historycznego obszarów wiejskich. Pogodzenie osiągnięcia dwóch głównych celów rolnictwa (ekonomicznego i środowiskowego) może okazać się w praktyce niezwykle trudne, zważywszy na to, że postrzegamy rolnictwo, czy też szerzej – tereny wiejskie, holistycznie – nie tylko jako

odrębną gałąź gospodarki, ale również jako immanentną część systemu społeczno-kulturowego. Tradycyjny punkt widzenia, ujmujący problemy rolnictwa jedynie w aspekcie ilościowego wzrostu produkcji żywności czy innych surowców, pomija pozaekonomiczne aspekty rolnictwa, a przecież oczywiste jest spełnianie przez przestrzeń wiejską i rolniczą wielu funkcji o charakterze wypoczynkowym, ekologicznym, społeczno-kulturowym [Kosiński 2002].

Pozytywne oddziaływanie rolnictwa na środowisko polega na stosowaniu przyjaznych dla środowiska metod produkcji rolniczej oraz na wielofunkcyjnym użytkowaniu przestrzeni rolniczej poprawiającym krajobraz wiejski przez utrzymywanie sąsiadujących ze sobą różnorodnych ekosystemów. W świetle zasad rozwoju zrównoważonego, o walorach jakościowych przestrzeni rolniczej świadczy krajobraz wiejski z szachownicą pól i zasobami przyrodniczymi oraz tradycyjny sposób gospodarowania z ekstensywnymi enklawami użytków zielonych, terenów bagiennych i nieużytków, na których występuje bogactwo flory i fauny.

Zrównoważony rozwój skierowany jest na harmonizowanie celów społecznych, ekonomicznych i ekologicznych prowadzących do wzrostu jakości życia w teraźniejszości, z zachowaniem możliwości zaspokajania potrzeb ludzkich w przyszłości. Poszerzenie koncepcji rozwoju zrównoważonego i trwałego może być podstawą przekształcenia tradycyjnego, trójwymiarowego ujęcia modelu rozwoju zrównoważonego (rozwój ekonomiczny, ekologiczny i społeczny) w model wielowymiarowy, w którym do wymienionych trzech dołączono także nowe wymiary, takie jak rozwój instytucjonalny, technologiczny, przestrzenny i etyczny [Siemiński 2001]. Woś i Zegar [2002] w koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wyróżniają cztery kierunki takiego rozwoju wsi: 1) ochronę wód, gleby i atmosfery przed zanieczyszczeniami pochodzącymi z rolnictwa; 2) trwały i zrównoważony rozwój samego rolnictwa; 3) ochronę obszarów wiejskich, w tym różnorodności biologicznej, ochronę wartości krajobrazowych i przeciwdziałanie erozji gleb; 4) zachowanie niezbędnej ostrożności w rozwoju biotechnologii i inżynierii genetycznej. Szeroko koncepcję zrównoważonego rozwoju traktuje również Wilkin [Podstawy strategii... 2003], wskazując na konieczność przechodzenia od polityki sektorowej do polityki zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich.

W strategii rozwoju województwa pomorskiego na nadchodzące lata przewiduje się dynamiczny rozwój rolnictwa zrównoważonego, w tym również rozwój produkcji żywności metodami ekologicznymi. Rozwój rolnictwa ekologicznego jest bowiem jednym z podstawowych sposobów wspierania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa. Na badanym terenie w ostatnich latach znacznie jednak wzrosło zainteresowanie produkcją ekologiczną. W 2006 r. w województwie pomorskim funkcjonowały 193 gospodarstwa posiadające certyfikat zgodności i przedstawiające swoją produkcję na ekologiczną. Gospodarowały one na łącznej powierzchni 17 736,74 ha, co stanowiło blisko 2,5% powierzchni użytków rolnych województwa. Z kolei w 2009 r. działały już 392 gospodarstwa ekologiczne o ogólnej powierzchni 11 366 ha, w tym gospodarstwa mające certyfikat zajmowały powierzchnię 5959,4 ha, natomiast gospodarstwa w okresie przedstawiania – 5406,6 ha. Największa koncentracja gospodarstw ekologicznych występuje w powiatach: kartuskim, bytowskim, człuchowskim, wejherowskim i słupskim. Barięrou rozwoju rolnictwa ekologicznego jest ograniczony popyt oraz niezorganizowany rynek produktów ekologicznych.

Rolnictwo ekologiczne, podobnie jak zrównoważone, objęte jest Planem Rozwoju Obszarów Wiejskich. Pomimo iż oba wymienione sposoby gospodarowania różnią się w wielu aspektach organizacyjnych, to z pewnością rolnictwo ekologiczne należy zaliczyć do systemu zrównoważonego środowiskowo, społecznie i ekonomicznie [Czapiewska 2008].

Spośród najważniejszych efektów zrównoważonego rozwoju pomorskich wsi wymienić należy: rozwój osadnictwa wiejskiego, podnoszenie jakości towarów i warunków życia, poprawę walorów środowiska oraz krajobrazu, zwiększenie bioróżnorodności, zachowanie walorów kulturowych, a także powiększenie kapitału społecznego, akumulację wiedzy, kultury i przedsiębiorczości.

PODSUMOWANIE

Obszary wiejskie województwa pomorskiego do końca lat 80. utożsamiane były wyłącznie z terenami rolniczymi, zaś obecnie coraz większego znaczenia nabiera również rozwój funkcji pozarolniczych. Szans rozwoju obszarów wiejskich badanego regionu należy zatem upatrywać zarówno w rolnictwie, w tym ekologicznym, gospodarce żywnościowej, jak i w turystyce wiejskiej. Dalszy rozwój obszarów wiejskich powinien następować nie tylko poprzez większe zróżnicowanie ich struktury funkcjonalnej, ale i poprzez kształtowanie i ochronę krajobrazu kulturowego oraz przyrodniczego. Piękny krajobraz wiejski i tradycyjna zabudowa to obecnie coraz rzadszy obraz wsi. Walory te coraz częściej postrzegane są jako unikalne i niepowtarzalne i wymagają nakładów finansowych na ich ochronę. Korzystając ze wsparcia finansowego Unii Europejskiej obszary wiejskie województwa pomorskiego, ze względu na swój szczególny charakter, mogą stać się bardziej atrakcyjne nie tylko jako miejsce wypoczynku, ale i zamieszkania.

Rolnictwo, które nadal jest głównym sektorem gospodarki na obszarach wiejskich, ma istotny wpływ na przekształcenia struktury przestrzennej, jest czynnikiem silnie wpływającym na krajobraz oraz na stan środowiska naturalnego. Wśród powszechnie obserwowanych przejawów degradacji krajobrazu wiejskiego województwa pomorskiego należy wymienić [Raport o stanie zagospodarowania ... 2010]:

- katastrofalne ubytki dziedzictwa kultury materialnej (historyczna zabudowa wiejska, także pałace, dwory i folwarki, parki i cmentarze) skutkujące nieodwracalnymi zmianami charakteru krajobrazu wiejskiego;
- chaotyczną parcelację gruntów rolnych na działki budowlane i rekreacyjne, obserwowaną szczególnie na obszarach podmiejskich i atrakcyjnych turystycznie;
- pojawianie się w krajobrazie zabudowy jednorodzinnej oraz gospodarczo-rzemieślniczej, lokalizowanej bez planów zagospodarowania przestrzennego, często w karykaturalnym kształcie i kolorze – zjawisko dotyczy w szczególnym stopniu atrakcyjnych przyrodniczo terenów otwartych, sąsiedztwa jezior i dróg;
- zjawisko suburbanizacji, przy czym problemem nie jest samo zjawisko, lecz jego jakość i sposób, w jaki następuje kształtowanie przestrzeni stref podmiejskich.

Wśród obszarów najbardziej zagrożonych degradacją i dewastacją krajobrazu należy wymienić [Studium ochrony krajobrazu... 2007]:

- tereny i otoczenie aglomeracji Trójmiasta, w tym szczególnie zagrożone suburbanizacją: Koleczkowo, Bojano, Chwaszczyno, Banino, Miszewo; Reszki i Zbychowo – enklawy osadnicze w Trójmiejskim Parku Krajobrazowym; pasmo Rumia – Reda – Wejherowo – tzw. małe Trójmiasto; Puck – południe; Żelistrzewo, Mrzezino – położone w sąsiedztwie rezerwatu przyrody „Beka”; Rewa – Mechelinki; pasmo Pruszcz Gdański – Tczew;
- północną część województwa – strefę przybrzeżną, również w obrębie obszarów chronionego krajobrazu, w tym szczególnie w obrębie Trójmiasta, pasma Karwia – Hel, Mierzei Wiślanej od Gdańska – Sobieszewa do Kątów Rybackich oraz w rejonach Ustki, Rowów, Łeby, Lubiatowa, Białogóry, Dębków, Krynicy Morskiej;
- Równinę Słupską;
- Wysoczyznę Żarnowiecką;
- Żuławy Wiślane i Pojezierze Iławskie;
- Pojezierze Kaszubskie, w tym strefy brzegowe większych jezior: raduńsko-ostrzyckie, chmieleńskie, Mausz, Gowidlińskie, Sitno i okoliczne, Kamień i Wysoka oraz w Borach Tucholskich i na Równinie Charzykowskiej – jeziora: Wdzydzkie, Charzykowskie – wschodni brzeg, Kruszyńskie, Sudomie, Wielki Ocypel.

Strategia rozwoju rolnictwa i wsi powinna wykorzystywać zarówno koncepcję rozwoju zrównoważonego, uwzględniającą równowagę sfery ekonomicznej, społecznej i ekologicznej, jak też koncepcję wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa dająca szansę na dywersyfikację produkcji i lepsze wykorzystanie dostępnych zasobów. Zrównoważenie i wielofunkcyjność rozwoju wsi i rolnictwa stwarza korzyści zarówno w sferze zasobów, zwłaszcza pochodzących ze środowiska naturalnego, jak też w sferze efektów gospodarowania i wynikających z nich dochodów ludności [Adamowicz 2005].

Dominująca na badanym terenie funkcja typowo gospodarcza i rolnicza obecnie w pewnym stopniu zastępowana jest także funkcją estetyczną krajobrazu oraz jego znaczeniem rekreacyjno-wypoczynkowym. Wiejski krajobraz Pomorza coraz częściej jest postrzegany jako potencjał rozwoju regionalnego.

PIŚMIENNICTWO

- Adamowicz M., 2005. Zrównoważony i wielofunkcyjny rozwój rolnictwa a agronomia. *Annales UMCS, Sectio E*, 60, Lublin, 71–91.
- Biernat S., Kałamucka W., 2011. Krajobraz w doświadczeniu mieszkańców wiejskich obszarów peryferyjnych na przykładzie województwa lubelskiego. [W:] *Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji*. Red. M. Wesołowska, *Studia Obszarów Wiejskich*. PTG, IGiPZ PAN, 26, 189–202.
- Czapiewska G., 2008. Rolnictwo zrównoważonego rozwoju na przykładzie województwa pomorskiego. [W:] *Świadomość ekologiczna a rozwój regionalny w Europie Środkowo-Wschodniej*. Red. E. Rydz. A. Kowalak, *Akademia Pomorska w Słupsku*, Słupsk, 405–413.

- Heffner K., 2007. Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Definicje – uwarunkowania – zależności – czynniki – skutki. Badania zróżnicowania obszarów wiejskich. [W:] Zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian. Red. A. Rosner. IRWiR PAN, Warszawa, 11–28.
- Kłodziński M., 1996. Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Koreleski K., 2009. Ochrona i kształtowanie terenów rolniczych w systemie kreowania krajobrazu wiejskiego. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich* 4, 5–20.
- Kośmicki E., 2002. Kryzys ekologiczny rolnictwa europejskiego a sytuacja rolnictwa polskiego. *Ekonomia i Środowisko* 1(21), 140–141.
- Maik W., 2009. Przemiany strukturalne przestrzeni społeczno-ekonomicznej jako rezultat przeobrażeń czasowo-przestrzennych kontinuum wiejsko-miejskiego. [W:] Współczesne problemy przemian strukturalnych przestrzeni geograficznej. Red. I. Jażewicz. Akademia Pomorska, Słupsk, 292–300.
- Mosiej J., 2006. Problemy rozwoju zrównoważonego w kształtowaniu obszarów wiejskich. *Problemy Ekologii* 5, 253–258.
- Otoliński E., 2000. Rozważania nad problemami wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w Małopolsce. *Zeszyty Naukowe AR, Kraków*, 377.
- Otoliński E., Wielicki W., 2003. Kierunki rozwoju wsi i gospodarstw rolnych. *Roczniki AR Poznań. Ekonomia* 2, 103–119.
- Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce, 2003. Red. J. Wilkin, Warszawa.
- Raport o stanie zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego. Ocena realizacji inwestycji w latach 2005–2008, 2010, Gdańsk.
- Raszeja E., 2005. W poszukiwaniu ładu i autentyczności. Refleksje na temat kształtowania krajobrazu. [W:] *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju – Fundusz Współpracy*. Biuro Programów Wiejskich. Red. J. Wilkin, Warszawa, 191–210.
- Rydz E., 2009. Wpływ programów odnowy wsi na aktywizację społeczności lokalnych w województwie pomorskim. [W:] *Gospodarka i przestrzeń*. Red. B. Domański, W. Kurek, Instytut Geografii i Gospodarki przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 263–281.
- Rydz E., 2010. Transformacja przestrzeni wiejskiej Pomorza Środkowego. [W:] *Przekształcenia struktur regionalnych. Aspekty społeczne, ekonomiczne i przyrodnicze*. Red. S. Ciok, P. Migoń, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, 331–348.
- Siemiński J.L., 2001. Koncepcje „inustainable development” rozwoju zrównoważonego i trwałego obszarów wiejskich w Polsce (szanse i możliwości). Referat na konferencji IUNG w Puławach.
- Studium Ochrony Krajobrazu Województwa Pomorskiego. 2007, Gdańsk.
- Wierzbński B., 2000. Przedsiębiorczość pozarolnicza a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. *Roczniki Naukowe SERiA*, t. II, 4, 85–89.
- Wojciechowski K.H., 1986. Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu. UMCS, Lublin.
- Wojtanowicz J., 2002. Geneza i wiek krajobrazów kulturowych Europy. [W:] *Problemy ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów Polski*. Red. T. Jankowski, U. Myga-Piątek, G. Jankowski, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 1, Sosnowiec, 13–20.
- Woś A., Zegar S., 2002. Rolnictwo społecznie zrównoważone. IERiGŻ, Warszawa.
- Zarębski M., 2001. Agrobiznes – problemy negocjacji z UE. Wyd. Adam Marszałek, Toruń, 115–118.

FUNCTIONAL AND SPATIAL STRUCTURE TRANSFORMATION OF THE RURAL LANDSCAPE IN TERMS OF MULTIFUNCTIONAL AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN POMERANIA

Abstract. The rural landscape is characterized by considerable diversity in terms of natural conditions and socio-economic indicators. The Polish systemic transformation and subsequent membership in the European Union has had a great influence on the current functional and spatial structure of the rural landscape. The past decade has brought about a significant increase in the number of ecological and agritourist farms which, apart from transforming construction development and infrastructure (new roads, production lines), have also left their mark on the landscape. The social and economic changes occurring in the Pomeranian villages have also been reflected in changes in the functional and spatial structure of the landscape. Agriculture and forestry play an important role in the lives of rural communities in Pomerania and are the basis for natural resource management and development of the rural landscape. In this paper, the structure of the rural landscape is analyzed primarily in the context of multifunctional and sustainable rural development, whose main purpose is to improve the living conditions of rural residents by developing forms of multifaceted social, economic (mainly non-agricultural), and cultural activities.

Key words: rural areas, rural landscape, multifunctional development, sustainable development

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 7.05.2012